

Nederlandse versie van een lezing gehouden te Hawarden (Wales) tijdens het *Seminar on the Use of the Old Testament in the New Testament*, 11-13 April 2019

De gedaanteveranderingen van het Loofhuttenfeest

Piet van Veldhuizen

Inleiding

Dit verhaal is een poging om antwoorden te krijgen op vragen die opkwamen in mijn kerkelijke Gemeente. Twee jaar geleden zijn we begonnen om het Loofhuttenfeest te vieren, op onze eigen manier en met onze eigen redenen. We houden ons aan de data van de joodse feestkalender, we maken naast onze kerk een grote loofhut van taken en bladeren en daar brengen we heel wat uren in door. De meeste vergaderingen en kringen die normaliter in de kerk plaatsvinden, verplaatsen we in de week van het feest naar de loofhut, en ook vinden er lunches en avondmaaltijden en koffiemomenten in plaats. We voeren er niet de joodse rituelen zoals met de loelav uit en we reciteren geen joodse gebeden. Afgelopen jaar kwam er zowel iemand van een Israëliisch nieuwsagentschap als iemand van het Joods Cultuurhistorisch Instituut naar ons toe om nate gaan wat onze intenties waren: waarom lieten we Loofhutten niet aan de joden over? Wat dachten we eigenlijk dat we aan het doen waren?

Welnu, we hadden simpelweg behoefte aan een uitgebreide dankviering waarin ook natuurbewustzijn een rol speelt. Onze traditionele dankdag valt veel later in de herfst als het al niet meer zo prettig is om iets buiten te vieren. Deze dankdag in November bestaat in de calvinistische traditie eigenlijk vooral uit een extra kerkdienst op woensdag waarop gedankt wordt voor de zegeningen van werk en voedselzekerheid. Wij waren echter op zoek naar een viering die ons helpt om kwetsbaar te zijn in een al even kwetsbare natuurlijke omgeving – dus om dicht bij de hemel en dicht bij de aarde te zijn, om te proeven en ons te verwonderen. We wilden liever de tedere volheid van het leven ervaren dan nog weer eens in woorden onze dankbaarheid uitdrukken voor alweer een jaar van voorspoed en welvaart.

Loofhutten was daarom precies het feest dat we nodig hadden. Net als zovelen vóór mij vroeg ik me af wanneer en waarom dit feest van de christelijke kalender was verdwenen. Ik ontdekte dat er een hele literatuur bestond over Loofhutten en het Nieuwe Testament. Ik kwam erachter (eigenlijk had ik het altijd kunnen weten) dat de verwoesting van de Jeruzalemse tempel in het jaar 70 een enorme impact op het feest heeft gehad omdat Loofhutten et meest van alle feesten op de tempel geconcentreerd was. Dus in dezelfde jaren waarin de christenen moesten beslissen wat ze met Loofhutten zouden doen, moest ook de joodse gemeenschap dat feest opnieuw uitvinden en een nieuwe plek geven.

Wat ik hier presenter is niet nieuw of innovatief, het is meer een leesverslag. Het heeft mijzelf geholpen dus wie weet hebben anderen er ook iets aan.

Het herfstfeest

Het feestseizoen in de herfst in het oude Israël is een heel complex thema, of je het nu over de oorsprongen en de geschiedenis hebt of over de rituelen en betekenissen. Het was, op zijn minst gedeeltelijk, een ① **dankfeest voor de oogst** in combinatie met een **bidstond voor regen**. De regens van de herfst kwamen gewoonlijk niet lang na de afsluiting van de fruit-, noten- en druivenoogst. In de meeste teksten komt Loofhutten naar voren als een pelgrimsfeest waarin de tempel een centrale rol speelt. Maar je kunt je moeilijk een oogstfeest voorstellen dat niet ook op een of andere manier op het land wordt gevierd. De loofhutten kunnen heel goed in het begin de hutten zijn geweest waarin de mensen sliepen tijdens de oogst om zo dicht mogelijk bij de kostbare opbrengst van hun land en arbeid te zijn. De mensen die *niet* als pelgrims naar Jeruzalem gingen (en dat was

ongetwijfeld de meerderheid van de bevolking) gingen net als de pelgrims hun huizen uit om tijdens de feestweek in hun hutten te verblijven.

Maar er is ook een verband tussen de hutten en de ② **herinnering aan de woestijnjaren** uit het stichtingsverhaal van Israël. Het verhaal vertelt dat de Israëlieten Rameses in Egypte verlieten, de stad van de slavernij, en naar Sukkot liepen (Ex. 12,37; 13,20), en Sukkot is het Hebreeuwse woord voor de hutten waarnaar het feest genoemd is. In Lev 23,43 lezen we dat de Israëlieten tijdens het feest in hutten moeten wonen 'opdat latere generaties zouden weten dat Ik de Israëlieten in hutten liet wonen toen Ik ze uit Egypte leidde.' Het is niet helder of dit aspect al deel uitmaakte van het feest ten tijde van de Eerste Tempel. Nehemia suggereert zelfs dat de hutten geen rol speelden in het feest in heel de tijd tussen Jozua, de opvolger van Mozes, en Ezra (Neh 8,17).

Het is eigenlijk merkwaardig dat een pelgrimsfeest dat zo sterk met de tempel verbonden is, genoemd is naar de hutten die de mensen thuis moesten bouwen. Er waren ook wel andere namen: het feest heet 'inzamelingsfeest' Ex 23,16 en gewoon 'het Feest' in de Koningen-boeken. In Lev 23 lijken twee tradities te worden samengevoegd: in de verzen 33-38 veronderstellen de vele offers duidelijk de tempel als de plek waar het zich afspeelt; in de verzen 39-43 gaat het gebod dat iedere geboren Israëliet in een loofhut verblijft, uit van de thuissituatie.

Op enig moment, waarschijnlijk tijdens de ballingschap of vroeg in de periode van de Tweede Tempel, heeft het feest ook een ③ **eschatologisch aspect** gekregen. Jean Daniélou heeft opgemerkt dat de feesten van Israël dan wel hun oorsprong hebben in de agrarische behoeften en zegeningen van het heden, maar dat ze vervolgens tevens gingen verwijzen naar het verleden van de begintijd van Israël en naar de toekomst van Israëls hoop.ⁱ Zacharia 14,16-19 ziet een toekomst waarin alle volken samenkomen in Jeruzalem om het Loofhuttenfeest te vieren. Vroege rabbijnse geschriften zien de woestijnjaren van het begin gespiegeld in de toekomst waarin God bij zijn mensen zal wonen en de wolk van zijn heerlijkheid op hun loofhutten zal rusten – zo dat zelfs de hutten zelf 'wolken van heerlijkheid' genoemd kunnen worden. En het waterritueel dat de gebeden om regen moet hebben begeleid, kon ook worden gezien als een rituele herbeleving van het wonder in de woestijn waar water uit de rots kwam of van Ezechiël's toekomstvisioen over de tempelrivier – het strompje uit de tempelmuur dat een machtige rivier wordt die uiteindelijk de Dode Zee tot leven laat komen. Alle nieuwtestamentische teksten waarin het Loofhuttenfeest doorklinkt lijken vooral de eschatologische aspecten van het feest op te pakken.

Tenslotte is er ook een aspect van ④ **verbondsvernieuwing en/of Tora-lezen**. De inwijding van de Eerste Tempel vond plaats gedurende 'het Feest in de zevende maand' volgens 1 Koningen 8 – bij die gelegenheid werden de festiviteiten van het jaarlijkse dankfeest verdubbeld tot een feest van twee weken. Ook de inwijding van het herbouwde altaar na de ballingschap, zelfs nog voordat de tempel hersteld was, vond volgens Ezra 3 op Loofhutten plaats. Volgens Nehemia 8 werd het Loofhuttenfeest opnieuw ontdekt tijdens een uitvoerige publieke voorlezing van de Tora die plaatsvond aan het begin van de zevende maand. Er werd onmiddellijk actie ondernomen om loofhutten te bouwen, niet alleen in Jeruzalem maar in alle steden, en vervolgens werd dagelijkse lezing van de Tora tot vast onderdeel van het feest gemaakt (Neh 8,18). In het stichtingsverhaal van de Tweede Tempel zijn tempeldienst en Tora-lezen dus sterk met elkaar verbonden.

Zoals gezegd, lijkt het onmogelijk om een helder beeld te krijgen van de oorsprong en ontwikkeling van het huttenbouwen als deel van het feest. Hetzelfde geldt ook van de takken die in diverse teksten worden genoemd. In Leviticus wordt gezegd dat er takken en vruchten nodig zijn voor de viering, maar er wordt niet gezegd wat ermee gedaan wordt. In Nehemia wordt gezegd van welke boomsoorten de takken moeten komen, en daar moeten de loofhutten van die takken worden gebouwd. In de rabbijnse periode is er zowel sprake van takken en vruchten voor de processie (de loelav) als van takken voor het dak van de loofhut.

Wat de rituelen betreft die in en rond de tempel werden uitgevoerd, noemen verschillende oudtestamentische teksten de offers – in Lev 23 worden ze voor elke dag van het feest apart genoemd. Het lijkt erop dat de taken die later de loelav zouden vormen, ooit werden gebruikt voor een altaarprocessie waarin ook het 'Hosianna' van Psalm 118 een rol speelde, maar geen enkele canonieke tekst behalve Psalm 118 zelf getuigt daarvan.ⁱⁱ Ook hebben we in het Oude Testament

geen directe aanwijzing voor een waterceremonie tijdens het feest. In het eschatologische visioen van Zacharia 14,16-19 wordt gezegd dat volken die *niet* naar Jeruzalem komen op het Loofhuttenfeest, gebrek aan regen zullen hebben, maar de profeet beschrijft geen rituelen op dat gebied. Een beschrijving van de takkenprocessie en van de waterceremonie zoals ze zouden hebben bestaan in de periode van de Tweede Tempel, vinden we alleen als een terugblik in het Loofhutten-traktaat van de Misjna.ⁱⁱⁱ

Loofhuttenfeest zonder tempel

Na de verwoesting van de Tweede Tempel kon het Loofhuttenfeest geen pelgrimsfeest meer zijn. De offers konden niet meer in letterlijke zin worden gebracht en er was geen centrale plek meer voor de processies en/of waterceremonies.

a. Voor de joodse gemeenschap verplaatste het zwaartepunt van het feest zich natuurlijkerwijze naar het gedeelte van het feest waarvoor je niet op reis hoefde: de loofhutten. De taken van de processie warden de loelav en kregen een plek in de rituelen die voortaan in de loofhut (en in de plaatselijke synagoge) plaatsvonden. De rol van de dagelijkse Tora-lezingen die al in de tijd van de Tweede Tempel bij het feest waren gaan horen, kon alleen maar groter worden. Dirk Monshouwer denkt dat de overgang van een oorspronkelijk driejarig Tora-leesrooster naar een éénjarig rooster misschien wel in de 2e eeuw heft plaatsgevonden in samenhang met het zoeken naar een nieuwe invulling van het Loofhuttenfeest. Het oude driejarige rooster was opgebouwd met de drie Pesachteksten in the Torah als uitgangspunt; de éénjarige cyclus eindigt en begint aan het einde van het Loofhuttenfeest,^{iv} zodat Loofhutten ook een oogstfeest van het Tora-lezen wordt. Het spreekt ook vanzelf dat de eschatologische betekenissen van het feest meer op de voorgrond traden toen er geen tempel en geen eigen land meer was.

b. Voor de vroege christelijke gemeenschap lijkt het erop dat een christologische interpretatie van diverse aspecten van het Loofhuttenfeest heeft geleid tot een verplaatsing van die aspecten van de herfst naar het voorjaar, naar de Paascyclus. Sommige nieuwtestamentische teksten getuigen al van die herschikking (zie de volgende paragraaf).

Het is aannemelijk dat joodse christenen tot het jaar 70 het Loofhuttenfeest net zo hebben gevierd als de niet-christelijke joden – zoals ook Jezus volgens Johannes 7 als pelgrim naar Jeruzalem ging om het feest te vieren.^v Maar we weten niet hoelang christelijke joden zijn doorgedaan met het maken van loofhutten bij hun huizen. Er is geen aanwijzing voor dat het Loofhuttenfeest uitdrukkelijk van de christelijke kalender is afgehaald, maar tegelijkertijd hebben we ook geen aanwijzingen voor de manier waarop christenen het feest in de herfst zouden hebben gevierd. Het zou kunnen dat de inwijding van de Anastasis-kerk in Jeruzalem (ook bekend als de Heilig-Grafkerk) in het jaar 335 opzettelijk tijdens Loofhutten plaatsvond, op 13 september. Methodius van Olympus (†311) wijdt in zijn *Banket van de Tien Maagden* uit over de eschatologische betekenis van het Loofhuttenfeest en verklaart vervolgens dat 'de opstanding van Christus .. het ware Loofhuttenfeest is'.^{vi}

Het is interessant dat Gregorius van Nyssa in een kerstpreek de geboorte en epifanie van Christus het ware Loofhuttenfeest noemt – misschien wel met het idee dat het twaalfdaagse Kerst-Epifaniefeest een waardige opvolger van het Loofhuttenfeest zou kunnen zijn.^{vii}

Loofhuttenfeest en het Nieuwe Testament

Met de teksten van het Nieuwe Testament bevinden we ons heel dichtbij de grote veranderingen van het jaar 70. Het leven van Jezus spelt zich vóór 70 af, maar de meeste teksten vertellen het verhaal vanuit het perspectief van daarna. Het Loofhuttenfeest als pelgrimsfeest in de herfst was een levende realiteit in de dagen van Jezus, maar de mogelijkheid om het te vieren was verloren gegaan tegen de tijd dat er over het leven van Jezus werd geschreven. Intussen kan de betekenis van het feest als viering van Gods wonen bij de mensen (zowel in Israëls grijze verleden als in de komende wereld) alleen maar zijn toegenomen toen de tempel verloren ging. Voor de christenen was deze betekenis onlosmakelijk verbonden met het verhaal over Jezus – maar dat was in sterke mate een Paasverhaal.

Openbaring 7 – Er wordt wel gezegd dat het Loofhuttenfeest buiten de Evangelieën vooral heel duidelijk doorklinkt in het boek Openbaring, in hoofdstuk 7.^{viii} Daar woont God bij de mensen (v.15), ze verschijnen als pelgrims voor Gods troon, ze zwaaien met palmtakken (v.9), ze dragen feestgewaden en vieren een liturgie. Het is een eeuwig oogstfeest mét waterceremonie: er zal geen honger en dorst meer zijn (v.16) en ze worden geleid naar de waterbronnen van het leven (v.17). Het Lam of Bokje dat verschijnt ‘als geslacht’ leidt de processie als een herder – het is een symbool van de Christusfiguur waarin zowel het Paaslam van het voorjaarsfeest doorklinkt als de offerbok van Grote Verzoendag dat vijf dagen vóór Loofhuttenfeest valt en deel uitmaakt van de herfstcyclus.

Johannes 7 – In het Evangelie volgens Johannes wordt in hoofdstuk 7 het Loofhuttenfeest beschreven als het grote pelgrimsfeest dat het moet zijn geweest in de laatste decennia van de Tweede Tempel. In Galilea suggereren Jezus’ broers dat hij naar Jeruzalem moet gaan om een groter publiek te bereiken. Jezus zegt daar nee tegen, maar stilletjes gaat hij toch. Halverwege het feest gaat Jezus naar de tempel om te onderwijzen en gesprekken aan te gaan. Op de laatste dag van het feest voert hij een verbale waterceremonie uit: *“Als iemand dorst heeft, laat hij bij mij komen en drinken. Wie in mij gelooft, zoals de Schrift zegt, stromen van levend water zullen uit zijn binnenste vloeien”* (Joh 7,33v). Misschien kunnen we daaruit wel afleiden dat de waterceremonie die bij het Loofhuttenfeest hoorde, voor de achterban van Johannes eerder verbonden was met de eschatologische rivier van levengevend water die ooit van de Tempelberg zou stromen (Ez47, Zach14) dan met het bidden om de herfstregen. Maar Jezus lijkt in deze woorden ook aan te geven dat het levengevende water niet zal ontspringen op die ene plek in Jeruzalem die nog tijdens het leven van Johannes onbereikbaar zou worden (door de verwoesting van de tempel en de verdrijving van de joden) – voortaan zullen mensen die in Jezus geloven mobiele versies van de eschatologische tempel zijn, zodra ze de Geest hebben ontvangen. Op die manier wordt het waterritueel van Loofhutten losgemaakt van de unieke plek in Jeruzalem én van de plek op de kalender – want het ontvangen van de Geest wordt gevierd aan het einde van de feestcyclus in het voorjaar tijdens *Sjavuot*, Pinksteren.

Marcus 11 + par – Het verhaal over Jezus’ intocht in Jeruzalem in de dagen voorafgaande aan het Paasfeest bevat een opvallend Loofhutten-element: de mensen nemen takken op en reciteren Psalm 118,25-26 (het ‘hosanna’ van Loofhutten is een woord uit vers 25: ‘geef toch heil!’). Rubenstein merkt op dat het Johannes-evangelie zegt dat het om palmtakken gaat – die waren in Jeruzalem nauwelijks voorhanden, ze moesten voor het Loofhuttenfeest speciaal van elders worden aangevoerd, dus waar komen ze op Palmzondag opeens vandaan? Hij merkt ook op dat het *hallel* (de psalmen 113-118) op elke dag van het Loofhuttenfeest werd gereciteerd, en dat de loelav dan werd geschud bij het uitroepen van het hosanna-vers Psalm 118,25.^{ix} Dus het lijkt erop dat de christelijke overlevering een versie van dit Loofhutten-element een halfjaar vooruit of achteruit heeft plaatst, van het herfstfeest naar het voorjaarsfeest, om een integraal onderdeel van het christelijke passieverhaal te worden.

De gedaanteverandering (Marcus 9,2-8 + par) – In het verhaal over de transfiguratie of gedaanteverandering van Jezus is de meest expliciete verbinding met het Loofhuttenfeest gelegen in het voorstel van Petrus om hutten te maken (of tenten, *skènai*, het feest heette in het Grieks *skènopègia*, ‘tent-opzetfeest’). Petrus moet hebben gedacht dat de komende wereld nu echt gekomen was,^x met een verheerlijkte Jezus en de vertegenwoordigers van Tora en profeten die met hem in hemels gesprek waren, daar buitenshuis en op de berg. Als Loofhuttenfeest een voorproef is van die komende glorie, en als je over Gods eeuwige wonen bij de mensen spreekt als over het eeuwige Loofhuttenfeest^{xi}, dan praat Petrus niet zomaar onzin.^{xii} De wolk van Gods aanwezigheid lijkt alleen maar te bevestigen dat Petrus’ verwijzing naar Loofhutten terecht is: het is de wolk uit de woestijntijd, de wolk van God die bij zijn mensen vertoeft. Later zouden de rabbijnen over de loofhutten ook spreken als over ‘gloriewolken’.

Als Marcus en Lucas verklaren dat Petrus niet wist wat hij zei, moeten ze wel bedoelen dat hij zich opnieuw vergiste: hij kon maar niet begrijpen dat Jezus eerst nog een lijdensweg moest afleggen en pas door de dood heen de ultieme heerlijkheid zou binnengaan. Zowel onmiddellijk vóór het

transfiguratieverhaal als direct erna wordt er gesproken over Jezus' aanstaande passie, en Lucas laat Mozes en Elia met hem spreken 'over zijn *exodos* in Jeruzalem' (Lc9,31).

Hier is dus opnieuw een element van Loofhutten nauw verbonden geraakt met het passieverhaal en dus met de paascyclus in het voorjaar. In de oosters-orthodoxe traditie wordt steevast gezegd dat de gedaanteverandering van Jezus plaatsgevonden heeft op de berg Tabor tijdens het Loofhuttenfeest. Toch werd het feest van de Transfiguratie, één van de grote feestdagen op de orthodoxe kalender, oorspronkelijk in de vastentijd in het voorjaar gevierd, voordat het werd verschoven naar de huidige datum op 6 augustus, waar het nu ook functioneert als het feest van de zegening van de druiven. Een minder opvallende verwijzing naar Loofhutten zou kunnen schuilgaan in de eerste woorden van het verhaal: 'Na zes dagen' (Mk 9,2; Mt 17,1) of 'ongeveer acht dagen na deze woorden' (Lucas). Er zijn diverse mogelijke verklaringen van die tijdsaanduiding. In Ex24,26 bijvoorbeeld wordt Mozes uitgenodigd om op de zevende dag op te klimmen naar de wolk van Gods heerlijkheid. Maar er zou ook heel goed een verband kunnen zijn met de zeven of acht dagen van het Loofhuttenfeest, zodat de suggestie zou zijn dat de gedaanteverandering van Jezus plaatsgevonden zou hebben op de laatste dag die ook wel de grote dag wordt genoemd, *Hosianna Rabba*.^{xiii}

Loofhutten, de gedaanteverandering van Jezus en het vroeg-christelijke leesrooster

De Nederlandse Bijbelgeleerde Dirk Monshouwer heeft een groot deel van zijn helaas maar al te korte werkzame leven (hij stierf in het jaar 2000 op 53-jarige leeftijd) gewijd aan een nauwgezette reconstructie van een mogelijk vroeg-christelijk leesrooster gebaseerd op de verschillende indelingsstreepjes in de marge van de oudste complete Evangelie-handschriften, de Codex Alexandrinus en Codex Vaticanus. Hij was natuurlijk niet de eerste geleerde die dat probeerde. De betekenis van zijn bijdrage is erin gelegen dat hij een eenjarig evangelie-leesrooster heeft gecombineerd met de reconstructie van een driejarig Tora-rooster waarin bovendien de 150 Psalmen in doorgaande lezing over de drie jaren zijn verdeeld (*zie de tabel*).

In Monshouwers reconstructie komt dus een bepaalde evangelie-perikoop naast drie verschillende Tora-lezingen voor drie opeenvolgende Jaren te staan en ook naast drie verschillende psalmen. Mij heeft het altijd nogal vergezocht geleken dat de auteurs of redacteurs van de Evangelieën hun teksten speciaal voor zo'n leesschema zouden hebben uitgewerkt, maar het is wel heel treffend hoe vaak de combinaties die eruit rollen precies passen, en wat voor mooie verbanden ze opleveren.

Voor Loofhutten, het herfstfeest met de dagelijkse Tora-lezingen, gaat Monshouwer ervan uit dat er veertien perikopen nodig zijn voor zeven avondlezingen en zeven morgenlezingen. Dat is heel wat tekst als je het vergelijkt met het normale ritme van één lezing per week in de rest van het jaar. Voor het Marcus-evangelie volgt hij de indelingsstreepjes in de marge van de Codex Vaticanus en stelt voor dat bij de opening van het feest, op de vooravond van dag één, de spijziging van de vijfduizend wordt gelezen. Dat verhaal werd toch al door sommigen met Loofhutten geassocieerd omdat het in de woestijn plaatsvindt en omdat er buitenshuis gegeten wordt. Middenin het feest, op de morgen van dag vier, valt dan de lezing van de tweede wonderbare spijziging, waardoor de woorden dat ze 'al drie dagen niet gegeten hadden' (Mc8,2) ook drie dagen na het eerste verhaal vallen! En op de zevende dag opent dus de vooravond-lezing, over de gedaanteverandering van Jezus, met de woorden 'na zes dagen' (Mc9,2).

Als Monshouwer het hier bij het rechte eind heeft, zou deze vroeg-christelijke liturgische leespraktijk het Loofhuttenfeest maken tot een intensieve leesweek net als in de synagoge, waarbij de Evangelie-perikopen diverse loofhutten-thema's oppakken en tegelijk ook sterke verbanden leggen met de paascyclus in het voorjaar en het passieverhaal van Jezus.

Een feest van rijkdom en regen

Toen de voeling met het joodse herfstfeest van Loofhutten eenmaal was weggeëbd in de christelijke gemeenschappen, moet de paascyclus alle eschatologische aspecten van Loofhutten naar het voorjaar toe hebben gezogen. In de kerk van het westen valt de periode van de joodse herfstfeesten in het (liturgisch) groene halfjaar, het halfjaar zonder grote oude feesten tussen Pinksteren en Advent. In een kerk die in zijn begintijd zó geconcentreerd is geweest op christologie en eschatologie,

is Pasen alles en alles is Pasen. De herfst, de tijd van rijkdom en regen, is daarmee puur na-jaar geworden, tijd van vallende blaadjes, symbool van vergankelijkheid, voorbode van duisternis en van het einde.

Daarom is er alle reden om bij het oude Israël opnieuw te gaan lenen wat waarschijnlijk ooit de oorsprong was van de feesten van de herfst: een meerdaagse dankviering voor voedsel en regen onder een open hemel en in contact met de aarde, om de schepping te vieren als de plek waar God wil wonen om het leven te delen met al het werk van zijn handen.

====

Leeslijst:

- Jean **Daniélou**, *The Bible and the Liturgy*, University of Notre Dame Press 1973, pp. 333-347 (Chapter XX).
- Dirk **Monshouwer**, *Waarom Loofhutten niet op de christelijke kalender staat*, Interpretatie 1999 (VII) Nr. 6, pp 26-29.
- Dirk **Monshouwer**, *The Gospels and Jewish Worship. Bible and Synagogal Liturgy in the First Century C.E.*, Skandalon, Vught 2010
- Jeffrey L. **Rubenstein**, *The History of Sukkot in the Second Temple and Rabbinic Periods* (Brown Judaic Studies Nr. 302), Scholars Press, Atlanta (Georgia), 2006 (diss. 1992).
- Joseph **Ratzinger** (Benedictus XVI), *Jesus of Nazareth, Part 1*, Bantam Doubleday Dell, 2007, pp. 305-318.
- Harald **Riesenfeld**, *Jésus Transfiguré. L'arrière-plan du récit évangélique de la Transfiguration de Notre-Seigneur* (Diss.), Lund 1947.

ⁱ Daniélou 334ff.

ⁱⁱ Daniélou 336. Rechters 21,19-21 kan gelezen worden als indirecte getuige van processie-dansen die op 'het feest' werden gehouden in de situatie van vóór Jeruzalem, bij het centrale heiligdom in Silo.

ⁱⁱⁱ Rubenstein 106-122.

^{iv} Monshouwer 1999, 26. Het driejarig rooster zou met Pesach in drie achtereenvolgende jaren respectievelijk Gn1-5, Ex12-15 en Num9-10 gelezen hebben, telkens verdeeld over de zeven dagen van het feest.

^v Monshouwer 1999, 26.

^{vi} Monshouwer 1999, 28. De woorden van Methodius zijn te vinden in Symposium IX, 5. Monshouwer vergist zich volgens mij als hij daar de woorden van Methodius vertaalt met: 'the Anastasis (the church) is the skènopègia' – want de kerk werd weliswaar ingewijd op Loofhutten, maar pas decennia na de dood van Methodius.

^{vii} Daniélou 343ff.

^{viii} Monshouwer 1999, 28; Daniélou 342.

^{ix} Rubenstein #, Daniélou 341

^x Daniélou 340.

^{xi} Zie Lk 16,9 waar de 'eeuwige tenten' of 'eeuwige hutten' genoemd worden als de plek waar mensen elkaar als gasten ontvangen. Ratzinger, 315.

^{xii} De woorden 'Het is goed dat wij hier zijn' zouden heel goed kunnen slaan op de eeuwige rust van de rechtvaardigen (dus dan is het 'goed' zoals al Gods scheppingswerk volgens Gn1 'goed' is), in plaats van te zeggen dat de leerlingen zich graag nuttig maken als huttenbouwers. Daniélou 340, Riesenfeld 258f.

^{xiii} Ratzinger, 306ff; Daniélou, 339f.

Dr. Piet van Veldhuizen

Predikant in de Protestantse Kerk in Nederland, De Ark, Hendrik-Ido-Ambacht

Het artikel in de Times of Israel over het Loofhuttenfeest in onze lokale kerkgemeenschap:

<https://www.timesofisrael.com/why-these-dutch-christians-are-celebrating-sukkot/>